

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ В УМОВАХ МІСТА

Яна Комар

Кінець ХХ — початок ХХІ століття для багатьох країн світу ознаменувався тим, що на перший план встали проблеми не економічного чи політичного характеру, а проблеми, пов'язані з процесом посилення етнічних почуттів, те, що отримало назву «вибух етнічності» або «бунт етнічності». Припущення щодо того, що з часом етнічність стане анахронізмом, не справилися. За часів існування Радянського Союзу та після його розвалу, вважалося, що достатньо лише дати незалежність радянським народам, як все стане на свої місця. А Європу, начебто, не зачіпають процеси вибуху етнічності, але приклад того — війна в Косово, релігійні сутички між ірландцями та католиками в Ірландії, повстання басків в Іспанії тощо. Кінець ХХ століття ознаменувався появою великої кількості літератури, що була присвячена національним меншинам, їх правам, процесу відродження, етнічним конфліктам і таке інше. Початок ХХІ століття для дослідників ставить нові задачі — це вивчення ролі, значення процесу розвитку меншин, що мешкають дисперсно, а не компактно

Вивчення розвитку етнодисперсних груп, що мешкають за межами етнічної території свого народу, є сьогодні актуальною проблемою міжетнічних взаємин. На сучасному етапі етнодисперсні групи ще маловивчені, тому однією з задач — є вивчення шляхів та специфіки етнічного розвитку цих груп, що історично опинилися в іноетнічному оточенні.

Вибух етнічності може бути простою реакцією на процеси глобалізації чи внутрішньої нестабільності (скоріш, зміни політичного курсу держави, ніж економічного). В сільській місцевості при компактному проживанні етнічної групи процес захисту своєї самобутності та етнічності спрощується, а ось в місті етнічність відсувається на другий план, бо першим завданням мешканців міста стає пристосування до специфічного способу життя та культури, адаптації до професійних, мовних сфер.

Особливо ці процеси актуальні для дисперсних груп, бо, знаходячись в іноетнічному середовищі, вони піддаються подвійному пресінгу, з одного

боку — це урбаністична культура міста зі своїми правилами та традиціями, а з іншого — вплив культури етнічної більшості (українців, молдован, росіян чи румун).

Об'єкт дослідження — болгарське населення східної України

Предмет дослідження — етнокультурний розвиток болгарської меншини в умовах полікультурного міста

Метою запропонованої статті є дослідження етнокультурного розвитку болгарської меншини в умовах поліетнічного міста.

Для досягнення поставленої мети автором були розв'язані наступні завдання:

— прослідити процес формування болгарської меншини, як дисперсної групи, на прикладі східного регіону України;

— з'ясувати особливості розвитку болгарської меншини в умовах полікультурного міста;

Територіальні межі дослідження окреслені Катеринославською губернією — це частини теперішніх Донецької, Луганської та Харківської областей. Але звісно, чітко визначити межі неможливо, бо **хронологічні рамки** охоплюють кінець XIX — початок XXI століття, за які кордони губерній та областей не раз змінювались.

Історіографія проблеми. Стаття являє собою комплексне дослідження за кількома напрямками. По-перше, це питання заселення болгарами України, яким займалися Ватов С.І., Грек І.Ф., Занетов Г., Тонев В., Носкова І.А., а процес заселення Приазов'я досліджують Пірко В.О., Горелик О.Ф.¹. Дослідженням процесів формування і розвитку національних культур свого часу займалися Й.Фіхте, Г.Гегель, К.Маркс, В.Соловійов, М.Костомаров, Ю.Липа. На сучасному етапі Солдатова Г.У., Могильний А.П., Стефаненко Т.Г., Мід М., Кукушина В.С. досліджують питання, що пов'язані зі сферами етнопсихології, етнопедагогіки, міжетнічної взаємодії, розвитком етносів тощо². Якщо раніше досліджувалися етнічні групи, що проживали компактно, то останнім часом більше уваги стало приділятися особливостям розвитку етнічних груп, що мешкають дисперсно. Цій проблемі присвячені дослідження Джабірова Р.П., Фролової Є.В., Руденського Н.Є.³

Теоретично-методологічною основою дослідження є принцип пізнання і наукові методи. В процесі написання роботи автор також використовував статистико-аналітичний метод, методи інтерв'ю, аналогії, кількісні тощо. У роботі використовувались дані етнології, етнографії, соціології, демографії, статистики, що зумовлено комплексним характером теми, що досліджується.

Болгари відносяться до тих народів, що досить широко розселені за межами своєї національної держави. За даними Наукового центру болгарської національної стратегії в Європі, окрім Болгарії, мешкає близько 3,5 млн. болгар, в Північній Америці — 310 тис., в Південній — 38 тис. Чисельні гру-

пи болгар мешкають також в Австралії, Азії, Африці. В Україні, зокрема, за даними того ж самого джерела знаходяться понад 500 тис. болгар, хоча офіційно — 266 тис.⁴, в Донецькій області — 4,8 тис. осіб⁵.

Катеринославська губернія почала заселятися тільки в 2-ій половині 18 століття, коли з'явилися невеличкі поселення з малоросійських козаків та російських утікачів.

Активне заселення цих земель було пов'язано з політикою Російського уряду: більше уваги стало приділятися заселенню Приазовських степів. На цих землях з'явилися серби, хорвати, македонці, угорці та інші. І вже в 1753 році край було поділено на Нову Сербію — на Захід від Дніпра та Слов'яносербію — на Схід від нього. З кінця 60-х років — етнічний склад населення регіону поповнився здебільшого молдованами та болгарами⁶. Причиною того є що згідно з Паризьким мирним договором від 18 березня 1856 року, Росія поступилася Молдавському князівству частиною території Бессарабської області, на якій знаходилось 40 колоній болгар і гагаузів. Через утиски нової влади частина колоністів в 1860-1861 рр. переселяється в Крим і Приазов'я⁷.

Поштовхом для переселення болгар з батьківщини стала русько-турецька війна 1768-1774 рр. Причинами ж були релігійні та економічні утиски, що зазнавали болгари від Османської імперії. З іншого боку процес заселення Приазов'я заохочувався і Російською державою. За вивід і розміщення іноземців у військово-землеробських поселеннях надавався чин майора (за 300 чол.), капітана (150), поручика (80), вахмістра (30). Якщо іноземці селилися в поміщицьких маєтках, то для отримання цих звань необхідно було вивести їх удвічі більше⁸.

В той час склад населення за народностями визначався тільки на засадах свідчень про рідну мову. Катеринославська губернія — в цьому відношенні, істотно вирізнялася від інших губерній Європейської Росії, великою кількістю народів, що мешкали тут. Налічувалося десь приблизно 45 наріч, тобто 45 різних народів. Серед них чисельними були великороси, малороси, білоруси, поляки, молдавани, євреї, німці, греки, татари, турки та інші народи (0,24% від загальної кількості населення)⁹. За переписом населення Російської імперії (1897р.) по Катеринославській губернії загальна чисельність населення складала 2.113.674 чол. з них болгар — 132 чол.¹⁰.

В цю кількість входить місцеве населення — піддані Російської імперії. За переписом ще були зафіксовані іноземні піддані, громадяни Болгарії — 74 чол.

Таблиця 1.

Розподіл іноземних підданих за державами¹¹

Болгарія

	Чоловіки	Жінки
По губернії	62	12
по повітах без міст	54	7
по містах	8	5

До основного населення піддані інших держав не були включені, але не виключно, що вони не повернулися на батьківщину і залишилися на території Російської імперії.

Що ж стосується 132 болгар — підданих Російської імперії, то майже половина з них -75 народилася в самій Болгарії¹².

Таблиця розподілу населення за групами зайнятості та народностям на засадах рідної мови оприлюднила такі цифри

Таблиця 2.

Розподіл населення по групам зайнятості та народностям на засадах рідної мови¹³

Болгари

Самостійні		Члени родин		Рід діяльності
Ч	Ж	Ч	Ж	
14	1	—	5	В містах всього
1	—	—	—	Приватна юридична діяльність
—	1	—	—	Збройні сили
3	—	—	4	Особи при церквах, кладовищах і т.п.
2	—	—	—	Прибуток з капіталу та нерухомості, кошти родичів
3	—	—	—	Позбавленні волі та ті, що відбувають покарання
1	—	—	—	Виплавка металів
1	—	—	—	Обробка тваринних продуктів
2	—	—	—	Обробка деревини
1	—	—	—	Инстр фіз., оптичн., хірург., годин., іграшки
—	—	—	1	Пошта, телеграф, телефон
87	—	14	11	По повітах без міст всього
1	—	2	3	Адміністрація, суд, поліція
2	—	—	—	Учбова та виховна діяльність
1	—	—	—	Лікарняна та санітарна діяльність
1	—	—	—	Діяльність та служба приватна
68	—	12	6	Землеробство
—	—	—	1	Бджільництво та шовківництво
2	—	—	—	Тваринництво
2	—	—	—	Обробка металів
1	—	—	—	Лікв., ремонт, утриман. житл. та будів. робіт
2	—	—	1	Торгівля залишковими прод. с/г. (не зерновими)
6	—	—	—	Торгівля тканинами та одягом
1	—	—	—	Торгівля розносна та розвізна

Наведені дані свідчать про те, що переважна більшість болгар це чоловіки, до того ж самостійні. Це пояснюється тим, що самостійним чоловікам легше змінити місце проживання та знайти роботу. До того ж Катеринославська губернія становить виключення з-поміж всіх інших губерній Європейської Росії, тут спостерігається чисельна перевага чоловіків над жінками. Причиною того є більш розвинута економіка регіону, з великим потенціалом, великою кількістю робочих місць. Перепис засвідчив, що більшість болгар не по-

спішають селитися в містах, віддаючи перевагу сільській місцевості, що їм більш притаманно.

Половина з усього чоловічого населення (80 чоловік) займалися виключно землеробством, а відсутність болгар зайнятих у вирощуванні зернових, підтверджує, що вони займалися вирощуванням овочевих культур.

Зайнятість населення в таких видах діяльності як юридична, учбова, лікарняна та санітарна, адміністрація, суд, поліція дає змогу зробити висновок, що частина з болгар мала освіту хоча б на рівні середньої.

А такі пункти як прибуток з капіталу та нерухомості, діяльність та служба приватна, різного роду торгівля, виготовлення інструментів оптичних, хірургічних, годинникових та іграшок (де всього було зайнято приблизно 11% усіх болгар) доводить схильність та здатність болгар до комерційної та прибуткової діяльності.

Викладений матеріал та зроблені припущення стосуються в основному болгар-чоловіків, в той час як кількість жінок-болгарок складає 17 осіб, тобто 13% від загальної кількості болгар губернії. А самостійних болгарок на той час була лише 1, інші 16 були членами родин. Загальне співвідношення чоловіків і жінок складає 7:1 (на 7 чоловіків: 1 жінка), але якщо виключити звідси жінок та чоловіків, що вже є членами родин, то маємо співвідношення 1 жінка на 101 чоловіка. А з огляду на те, що більшість чоловіків-болгар є репродуктивного віку, то це означає, що чоловіки брали за дружин жінок інших національностей, тобто відбувалися змішані шлюби. А якщо змішані шлюби відбулися в першому коліні, то неминуче вони будуть повторюватися й надалі через невелику кількість болгар, що мешкають або переїхали до губернії. З іншого боку жінки в цілому частіше, ніж чоловіки зорієнтовані на власну національну культуру. А з переходом до більш старшої вікової групи, ця особливість у жінок виявляється також дещо сильніше, ніж у чоловіків¹⁴. Тобто процес вертикальної трансмісії буде відбуватися сильніше від матері до дитини, а так як матір буде передавати дитині культуру своєї національності, то спостерігатиметься повільна дистанційованість вже другого покоління від болгарської культури.

Наслідки ще тих перших змішаних шлюбів ми спостерігаємо сьогодні, на прикладі болгар східного регіону України.

Болгари відчують на собі вплив 2-х культур. В повсякденному житті більшість з них використовує російську мову, в той час шкільна програма складена з метою поглибленого вивчення української мови як державної або викладання всіх шкільних предметів українською мовою. З іншого боку болгари демонструють ідентифікацію з власною етнічною групою. І цей процес не є виключенням лише для болгар, бо в сучасному світі спостерігається психологічний зсув у бік зросту етнічної ідентичності — пошук нових орієнтирів в нестабільному світі і, по-друге, інтенсифікація міжетнічних неопосередкованих та опосередкованих контактів¹⁵.

В процесі розвитку етнічної меншості в умовах міста етнічну культуру поділяють матеріальну та духовну культуру. Під матеріальною культурою ми будемо розуміти національний одяг, страви, предмети традиційної культури й побуту. Щоб визначити місце традиційної культури в житті болгар східного регіону України були запропоновані наступні питання.

1. Чи маєте Ви у себе вдома предмети традиційної культури и побуту?

2. Чи знаєте Ви та вмієте готувати національні страви?

Серед предметів традиційної культури і побуту, що зберігаються у болгар вдома, були названі окремі елементи традиційного костюму, книжки болгарських авторів, рушники, прикрашені національною вишиванкою, ікони. Взагалі більшість респондентів вказує на те, що ці предмети були отримані у спадок від батьків або родичів.

Було запропоновано відповісти на питання: «Чи виникає у Вас бажання мати вдома речі національного характеру?» — з метою визначення рівня потреби в етнічній культурі. Відповіді респондентів збігалися зі спостереженнями, що чим довше представники етнічних меншин мешкають в місті, тим меншу потребу в збереженні елементів традиційної культури вони мають. Хоча деякі респонденти і вказали на бажання мати вдома предмети національного характеру, це твердження має більш декларативний характер.

Що ж стосується питання про національну кухню, то ця сфера відчула на собі найбільший вплив:

1.) з боку представників інших національностей (наприклад, в раціоні болгар з'явилися такі страви як борщ (укр.), щі (рос.) та інші).

2.) вплив міста з його швидким темпом життя та уніфікацією (MacDonalds, закусочні, кав'ярні).

Спостерігається процес нівелювання національного одягу (Питання: «Чи вдягали Ви коли-небудь національний костюм чи якісь його елементи?»). Більшість респондентів дали негативну відповідь на це питання, але є випадки, коли респонденти вдягали елементи національного одягу. Ці випадки були пов'язані з виконанням національних обрядів та традицій або ж з виступами в танцювальних колективах (де серед реквізиту є національні костюми різних етносів).

Як можна побачити на матеріальному рівні етнічні особливості виявляються не дуже чітко. Це пов'язано з впливом соціокультурного середовища поліетнічного міста, де домінує масова культура, в якій на перше місце ставиться уніфікований характер матеріальної культури, етнічні особливості знаходять своє відображення в деяких елементах матеріальної культури: посуд, скатертини, ікони, елементи традиційного костюму.

Звісно, на вияв рівня етнічної приналежності впливає не тільки соціокультурне середовище міста, але й соціально-демографічні показники — освіта, вік, соціальний статус. Спостерігається закономірність, чим вища

освіта респондентів, тим вищий рівень уніфікації матеріальної культури і навпаки, чим нижчий рівень освіти, тим більший потяг до збереження національної культури виявляли респонденти. В той же час найбільшу схильність до збереження та примноження предметів національної культури спостерігається у групі 45-50 років і старше, а ось для молодого покоління властива уніфікована культура.

В цьому етнічна ідентифікація шляхом матеріальної традиційної культури носить декларативний характер.

Розуміння процесів, що відбуваються в середовищі болгар міста, неможливе без глибинного аналізу рівня розвитку їх духовної культури як представників болгарського етносу, тому другий блок питань стосувався естетичних уподобань респондентів. З цією метою було запропоновано низку таких питань?

1. Які народні пісні Ви знаєте?
2. Чи відомі Вам національні музичні інструменти?
3. Чи маєте Ви вдома записи народної музики?
4. Які народні танці Ви знаєте?
5. Чи маєте Ви вдома літературу на болгарській мові (яку саме)?
6. Кого Ви вважаєте національним героєм?

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що більшість респондентів декларують зацікавленість у вивченні культури свого материнського етносу: музики, танців, літератури. Але це декларування являє собою інсценування колективної ідентичності через зовнішню презентативність. Це підтверджується відповідями, які дали респонденти: половина не знає народних пісень і майже ніхто не зміг назвати народних танців. При відповіді на питання: «Чи відомі Вам національні музичні інструменти?» — спостерігалася тенденція до плутанини національних та інонаціональних музичних інструментів.

Великих ускладнень при відповіді на запитання про національного героя у респондентів не виникло. Були зазначені діячі політики, літератури, освіти. Даний феномен можна пояснити, спираючись на дослідження Старовойтової Г.В., яка зазначає, що неабияку роль в обізнаності респондентів в цій сфері відіграє широка популярність (відомість) деяких імен (Христо Ботев, Георгі Раковський, Борис І, Кирило та Мефодій)¹⁶.

Результати, отримані від респондентів, можна віднести до рівня їх етнічної компетенції, що ж стосується рівня переваги, то тут ситуація є дещо інакшою. Майже всі респонденти на питання про використання етнокультурної інформації в повсякденному житті, зазначили, що полюбляють естрадну музику, сучасні танці, літературу для широкого загалу.

Неспівпадіння рівня компетенції та рівня переваги пояснюється сутністю місця проживання (місто), де домінує професійна уніфікація духовної культури при зниженні питомої ваги етнічних форм.

При відповіді на запитання про музичні інструменти вже зазначалося переплетіння національних та інонаціональних понять. Дещо подібна картина спостерігалась при визначенні національних свят та традицій: відбулося плутанина народних свят з загальнодержавними, загальнореспубліканськими, інтернаціональними, зі святами інших народів. А так як болгари, в більшості, православні, то відмінності між релігійними та національними святами вони не роблять. Різдво, Пасха, Трійця — є для них водночас християнськими та народними. На сучасному етапі свята не виконують етномаркуючу функцію, а скоріш комунікативну.

Якщо под час передачі предметів матеріальної культури працювала вертикальна трансмісія (у спадок від батьків чи родичів), то при передачі духовної культури ця трансмісія працює незадовільно. Горизонтальна трансмісія також не працює: по-перше, через невелику болгарську общину, по-друге, вплив самого міста з його потребами.

Підбивши підсумки вивчення стану духовної етнічної культури болгарського етносу поліетнічного міста, приходимо до висновку, що поняття етнічності використовується для потреб персоналізації або групової ідентифікації на рівні компетентності, а рівні переваги та використання залишаються незадіяними.

Питання, що були порушені в статті, торкаються лише частини проблем, пов'язаних з розвитком етнічних груп в сучасному місті. Не викликає сумніву той факт, що Україна — багатонаціональна держава і шукає мирні шляхи демократичного співіснування різних етнічних груп в суспільстві, не допускаючи етнічних конфліктів. Держава забезпечує національним меншинам умови, що дозволяють зберігати та примножувати культурні надбання: мову, релігію і т.д. Але розвиток держави і суспільства не завжди співпадають в хронологічному плані і держава не може вплинути на суспільство. Так сталося і з етнічними групами.

— Матеріальна та духовна культура болгар міста нівелюється, поступаючись місцем домінуючій культурі міста

— Традиційні культурні цінності пересуваються зі сфери культури в етнопсихологічну

— Порушення трансмісії: вертикальна, в процесі котрої культурні надбання передаються від старшого покоління до молодшого, працює слабо; горизонтальна трансмісія, де дитина опановує етнічну культуру через спілкування з однолітками, не діє через дисперсне проживання етнічної групи, а непряма трансмісія, коли людина вчиться в школі, в нз, сусідах, неможлива через незнання представниками інших національностей болгарської культури, мови, традицій тощо.

— Високий ступінь інтеграції культури, інтенсивна взаємодія з культурою етнічної більшості, послаблення орієнтації на власну національну культуру.

ПРИМІТКИ

¹Ватов, С.И. Национальные меньшинства и их роль во взаимоотношениях стран Балкано-Дунайского региона: Проблемы теории и истории. Автореф.дис. ... канд. философ. наук., 1991. — 24с.

Грек И. Болгария и болгары Молдовы и Украины в контексте геополитического процесса в юго-восточной Европе на рубеже XX и XXI столетий// Бессарабия и освобождение Болгарии/Отв.ред.: Николай Черенков; Институт Межэтнических исслед. Науч. об-во болгаристов РМ. — Ch.: «SŞB», 2004 («Business-Elita») — 128р.

Занетов, Г. Българските колонии в Русия. Колониите в Бесарабия//ПСпБКД.-48. — Средец, 1985. — С.848-898.

Тонев, В. Българското Черноморие през Възраждането. — С., 1995. — 382с.

Носкова, И.А. Крымские болгары в XIX — начале XXв.: история и культура. — Симферополь: СОНАТ, 2002. — 152с., илл.

Пирко, В.А. Заселение Донбасса в XVI — XVIII вв.// Новые страницы истории Донбасса. — Донецк, 1992.; Города Донбасса в конце XVIII в.// Летопись Донбасса. — Донецк, 1994. — Вып. 2.

Горелик, А.Ф. и др. История родного края (Луганская область)Часть I (с древнейших времен — до начала XIX в.). Луганск, 1997. — 255с.

²Могильний А.П. Культура і особистість:[Монографія]. — К.: Вища шк.,2002. — 303с.

Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. — М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. — 320с.

Мид М. Культура и мир детства. — М.: Наука, 1988.

В.С.Кукушин, Л.Д. Столяренко. Этнопедагогика и этнопсихология. Ростов-на-Дону:Феникс,2000. — 448с.

³Джабиров, Рафид Пашаевич Этническое и культурное возрождение народа Дагестана в современных условиях: дис...канд. филос. наук.: 24.00.01. — Москва: РГБ, 2007. — 222с.

Фролова, Елена Валерьевна Современные этнические процессы в среде групп этнических меньшинств: на примере г.Казань и г.Набережные Челны Республики Татарстан: дис...канд. ист. наук: 07.00.07. — М.:РГБ, 2006, 212с.

Руденский, Николай Евгеньевич Венгры в современном мире за пределами Венгрии. Этнографическое и этнодемографическое исследование. — Дис...канд.ист. наук.: 07.00.07.; Утв.25.05.83. — М.,1982. — 186л., ил. Библиогр.: л. 149-185.

⁴Пушков І.М., Стоянов С.В. Актуальні проблеми державного регулювання етносоціального розвитку регіону (На прикладі Болградського району Одеської області). — Болград: Одес. обл. центр болг. культури, 2002. — 92с., С.83-84.

⁵**Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року// <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>**

⁶Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. — Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. — 124с., С. 89.

⁷Пушков І.М., Стоянов С.В. Актуальні проблеми державного регулювання етносоціального розвитку регіону (На прикладі Болградського району Одеської області). — Болград: Одес. обл. центр болг. культури, 2002. — 92с., С.10.

⁸Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. — Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. — 124с., С. 94

⁹Донецький державний обласний архів. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. XIII. Екатеринославская губерния, 1904г., С. 8.

¹⁰Там само С.8.

¹¹Там само С.70.

¹²Там само С. 42-43.

¹³Там само С. 152-153, 158-159.

¹⁴Фролова, Елена Валерьевна Современные этнические процессы в среде групп этнических меньшинств: на примере г.Казань и г.Набережные Челны Республики Татарстан: дис...канд. ист. наук: 07.00.07. — М.: РГБ, 2006, 212с., С. 171.

¹⁵Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. — М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. — 320с., С.25.

¹⁶Старовойтова Г.В. Этническая группа в современном советском городе.- Ленинград,1987. — С.139.